

Ж.Б. Ахметжанова¹, Б.М. Айтбаева¹, Е. Барин²

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті;

²Юнус Эмре институты, Анкара, Түркия
(E-mail: zhanar-ahmetzhan@mail.ru)

Тарихи өлең табиғатын тану — қазақ халқының тарихын тану

Мақалада қазақ халқының басынан кешкен ірілі-ұсақты оқиғалар көптігі бүгінгі таңда жан-жақты бағасын ала бастағандығы, соның нағыз шынайы көрінісі, халықтың түрлі оқиғаларға деген ашу-ыза, көңіл-күйі шағын тарихи өлеңдерде сәулесін қалдырғандығы туралы айта келіп, айтылу барысында тарихи өлеңдегі арман-тілек, мақсат-мүдде бірте-бірте өсіп-өркендеу арқылы көлемді эпикалық жырлар туғызуға ықпал еткендігі туралы сөз болады. Оның нақты сыр-сипатын ашып, поэтикалық болмыс-бітімін саралаудың ең бір күрделі тақырып бола алатындығын осыдан аңғаруға болады. Себебі шағын тарихи өлеңдегі түйін елдің тағдыр-талайы, бастан кешкен тар жол, тайғақ кешуі екені анық.

Кілт сөздер: тарихи өлең, қазақ халқы, тек, түр, жанр, эпикалық жырлар, поэтикалық болмыс, халық поэзиясы, түркі тектес халықтар.

Қазақ халқы қай заманда болсын өрнекті сөзді жанындай сүйіп, қадір тұтып, қастерлеумен келгендігін өткен өмір бел-белестерінен тануға болады. Бұған осы уақытқа дейінгі қазақтың сөз өнерін зерттеушілердің әр кез, әр шақта жазып қалдырған бағалы пікірлері де жауап береді. Түйіндей айтар болсақ, «ғалымдар қазақтың кестелі өлеңге, сазды әуенге құмар екенін, тіпті әрбір қазақтың бірнеше шумақ өлең шығаруға құдіреті мен қабілеті толық жететінін атап көрсеткен». Сандаған ғасырлардан бізге жеткен халық поэзиясын тұрмыс-салт жырлары, батырлық, ғашықтық, тарихи жырлар, айтыстар т.б. деп жүйелеу қалыптасты. Бұл ежелден қалыптасқан жалпылама атаулар болса, халық поэзиясына қатысты тексерулер нәтижесі әрбір түрдің шығу тегі мен дамуына дейін түбегейлі қарастыру қажеттігін күн тәртібінде ұстады.

Қазақ халқының дарынды ғалымы Ш.Уәлихановтың рухани мұраны жинау, жариялау, зерттеу ісімен айналысқаны мәлім. Соның ішінде халық поэзиясын алғаш рет жүйелеп, тектер мен түрлерге бөліп, жекелей анықтама жасаушы екендігі ғалымдар тарапынан орынды бағаланған. Ғалымның «өлең» атауына қатысты пікірі былайша түйінделген. «Өлең» сөзінің қазақ даласына қолданылуға кіргеніне елу-алпыс жылдан көп аса қойған жоқ», — дейді. Бұған қатысты қазақтың халық өлеңдерін түбегейлі тексеріп, көлемді монографиялық еңбектер жазған, белгілі ғалым Б.Уахатовтың мынадай пікірі бар: «Шынында да, XII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында өмір сүрген ақындардың жыр-толғауларында «өлең» терминінің көп кездесе бермейтіні рас. Оның орнына «жыр», «сөз», «толғау» деген терминдер жиі ұшырасады. Демек, бір замандарда «өлең» терминінен бұрын «сөз», «жыр» деген терминдер жиі аталған ба деп қаламыз» [1], — деп жазады. Бұл мәселеге тым терең барып, түрлі пайымдаулар жасаған ғалымдар болған. Мәселен, Қ.Жұбанов көне дәуірден жеткен Әбдіқадыр Мұрағидың XIV ғасырдағы жазылған «Зүбдәтел Әдуар» деген кітабына сүйене отырып, ерте кездегі эпос, музыка, би бір-бірінен айрылмай араласып келгенін, тек кейіндері ғана бөлініп шыққандығын тұжырымдаған. Бұл тұжырымның қисынсыз еместігін өнер зерттеушілері дәйектеп, әсіресе фольклортанушылар жан-жақты дәлелдей түскендігін ғылыми еңбектердің кез келгенінен кездестіреміз. Анықтай айтсақ, берітіндегі жазылған Е.Ысмайылов, Е.Тұрсыновтың халық ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдеріне қатысты еңбектерінен де, халық поэзиясының бастаулары әмбебап негізде қалыптасқанын анықтай түскен. Асылы, бізде «қазақ халқы өлеңге бай», «қазақтың әрбір күні өлеңсіз өтпеген» деген жалпылама өлеңге қатысты ұғым-түсініктер түрлі дәуірлерге қатысты өзгерістерден туған. Ұлы ақын Абайдың өзі «өлең – сөздің патшасы» деуі де бүкіл поэзияға қатысты толық түсінік беріп тұр. Әйгілі Шоқан өзінің қазақ поэзиясына қатысты еңбегінде «өлең» ұғымын кең мағынада алған. Сонымен қоса дарынды ғалым «Өлеңді айтушы кімдер?» деген сауалға да жауап берген. «Белгілі өлеңшілер шығарған я бұрыннан бар өлеңдерді домбыраның, қобыздың, болмаса қимыл-қозғалыстың сүйемелдеуімен айтып берушілерді өлеңшілер дейміз», — деп жазғанының өзінде де өлеңге қатысты аса кең танымдық мән-мағына тұр.

Жоғарыда айтылған Әбдіқадыр Мұрағи еңбегінде қазіргі түркі тілдес халықтардың арғы ата-бабаларының бәрі сөз арқылы дауыспен айтылатын өнерді «ыр» және «дола» деп атағандығын Қ.Жұбанов ескерткен. Көршілес қырғыз күні бүгінге дейін «ыр» дегенді қолданады. Ғалым Б.Уахатов

бұл мәселелерге айрықша назар аудара отырып, мынадай тұжырымдар жасаған: «Мысалы, қырғыздарда осы күнге дейін «ыр» деген сөз бар. Бұл біздің «жыр» дегенімізден гөрі, «өлең» деген сөзімізге жақын. Сол сияқты татарлардың «жыр» деген сөзінің мағынасы біздің «өлең» деген сөздің мағынасын береді. Соған қарағанда татар мен қырғыздың атауларында сонау көне дәуірден келе жатқан ұқсастық бар сияқты. Алайда қарақалпақ, өзбек, алтай, құмық секілді халықтарда біздің өлең дегенімізді әрқайсысы әр түрлі атайды. Қарақалпақтарда – қосық, өзбектерде – қушиқ, алтайлықтар – кожоң, құмықтар улан дейді. Бұл бұрынғы бар халыққа ортақ ыр (жыр), дола (толғау) сияқты атаулардан біржола бөлініп шыққан, өз алдына тың, соны сөздер», — деп жазады. Шындығына жүгінсек, бұл мәселе Махмұд Қашқаридың «Дивани лұғат-ат түрік» еңбегі мен «Кодекс Куманикус» секілді ертедегі жазылған еңбектерде көне қыпшақ тілінде «ула» деген сөзге мән беруге жетелейді. Себебі бұл сөздің мағынасы бірін-бірі қиюластыру немесе әлденені жалғау болып шығатындығын, түркі сөздігімен айналысып жүрген ғалым өз еңбегінде ескерткен. Керек десеңіз, көне қыпшақ тіліндегі «ула» сөзінің өлеңге қатысты қолданылатынын ескерсек, осы атау құмық тілінде де «улан» және қарақалпақ тілінде де «улан» қолданылып отырған. Қазақ тіліндегі қазіргі қолданысы — «өлең». Сөздің ауысу мәселесінде әр түрлі транскрипцияға түсетіндігі ғылымда орынды айтылып келе жатқандығы мәлім. Олай болса, қыпшақ тілінің сөздік қорындағы «ула», «улағұл» сөздері якуттердің «олонго» өлең айту сөзімен тамырлас, ал басқа халықтарда қандай өзгерістерге түскендігін жоғарыда атап кеттік. Жалпы біздегі қолданылатын «өлең» сөзінің түп-төркіні көне қыпшақ тілінен пайда болғанын мойындау орынды. Оның қаншалықты қисындылығы қазіргі түркі тектес халықтар поэзиясына қатысты көне таным-түсініктер, түрлі сөз өнеріне қатысты атаулардың шығу тегі мен қалыптасуы аңғартады.

Ал өлеңге бай қазақ халқының өнері тек пен түрлерге ерекшеленуді қажет ететіндігі белгілі. Бұл мәселе төңірегінде XIX ғасырдағы В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, тағы басқалардың қазақ халық өлеңдерін бірнеше түрлерге бөлгендігі фольклортану ғылымында орынды аталып келеді. Халық өлеңдерін тікелей эпикалық көлемді жыр, дастан, толғаулардан бөлектеп, оның айтушыларының «ақын» екендігін нақтылауда ғылымда орынды тұжырымдар бар. Ол үшін төмендегі пікірлерді айта кетудің қисыны бар. Мысалы, қазақтың ақындары қолына домбыра алып, ауыл ауылды аралайтындығын айта отырып, халық өлеңдерін жинастырып, азды-көпті пікір айтқан М.В.Готовицкий былай дейді: «Қазақ халқы — ән құмар халық. Олардың бәрі бұрыннан белгілі я табан астында туған бір әуенге салып өз ойларын немесе алған әсерлерін өлеңмен хикаялауға барынша құмар-ақ. Белгілі ақын я өлеңші домбыраға қосып, өлең айтқан кезде қазақтар оны бар жанын салып, сүйсініп тындайды. Бірде-бір жиын, бірде-бір ойын-сауық өлеңсіз өтпейді». Көріп отырғанымыздай, бұл пікірдің жалпы ақындар өнеріне қатысты айтылғандығын байқаймыз. Ойымыздың қисынсыз еместігін Г.Н.Потаниннің пайымдаулары нақтылай түседі. Ол былай дейді: «Қазақтардың поэзиясы мен музыкасы тығыз байланысты, өлең шығарушы, бір жағынан, композитор, ол шығармасына әуенді де, ырғақты да өзі табады, — дей келіп, — қазақтар арасында ақындық творчество аса дамулы, ақын деген сақараға сыймайды», — деп жазуынан халық поэзиясының әмбебап көрінісін, ауызша айтылудағы табиғатын танимыз. Ауызша шығармашылықтағы сазгерлік, әншілік, ақындықты бір өзі арқалаған таланттар аз ба еді?! Оған дәлел ретінде мыңдаған мысалдар келтіре беруге әбден болады. Алайда әншілік, сазгерлік, ақындық өнерлердің бір-бірінен бөліне бастауы да болатындығын жоққа шығара алмаймыз. Айталық, ақын есімі тікелей айтысқа қатысты екендігі анықталған. Оның ерекшелігі суырыпсалмалылығы мен тапқырлығына байланысты. Әншінің ерекшелігін қасиеті — үні, дауысының әсемдігі. Бұл ретте қазақ айтысының шығу тегі мен дамуына қатысты ұзақ жылдар тексерулер жүргізген М.Жармұхамедұлының төмендегі түйіндеуі орынды айтылған: «Әдебиетіміздегі суырыпсалма дәстүрінің айқын көрінісі ақындық және жыраулық поэзияның алғашқы негізі бір, екеуі халықтың сонау көне замандардағы тұрмыс-салт жырларынан бастау алатыны мәлім», — деуі де өлеңді жасаушының қызметін айқындай алатындай. Сонымен өлеңнің иесі кім екендігіне көз жеткізсек, ендігі мәселе сол өлеңдердің тектеріне фольклорлық тұрғыдан назар аударуға тура келеді. Жалпы халық өлеңдері турасындағы ертелі-кеш айтылған пікірлерді екшеп, жан-жақты тексеру арқылы күрделі монографиялық тұрғыдан Е.Ысмайылов пен Б.Уахатовтың жазған еңбектері ғылымда айрықша бағаланды. Халық поэзиясына қатысты жанрлық жүйелеуші А.Байтұрсынов бүгінгі тұрмыс-салт өлеңдерін негізінен салт сөзі, ғұрып сөзі, қалып сөзі деп бөліп, оларды ортақ сарындама деген атаумен берген.

Қазақ халық өлеңдеріне қатысты Х.Досмұхамедұлы жүйелеуінде мақтау өлең, жоқтау, үгіт өлең, болжал өлең, үйлену тойы жырлары, емшілік өлең, өтірік өлең, діни өлеңдер, боғауыз өлеңдер деп жіктеген [2]. Бұлардың бәрі — қазақ өлеңдерінің жекелей жанрлық түрлері. Бұл тұрғыда Е.Ысмайыловтың жинақтай айтуының мәні бар. Ол былай деп жазады: «Өлең қазақ поэзиясының негізгі түрі: көне салт, әдет-ғұрып поэзиясы да, әндердің текстері де, айтыс, ғашықтық жырлардың көпшілігі де, кейінгі поэзияның негізі де осы өлеңмен жазылған. Өлең қазақ әдебиетінде ән — өлең (песня) ұғымында да, өлең жыр (стих) ұғымында да жүреді. Өлең қазақтың барлық тарихи өмірінде біте қайнасып, араласқан. Ойын-сауығын да, әзіл-қалжыңын да, қайғы-қасіретін де, жорық-соғысын да, өлім-азасын да, той, астарын да, мерекелерін де бәрінде өлеңмен бейнелеген және қазақтың бірер ауыз өлең айтпайтыны сирек». Бұдан ғалымның өзінің алдындағы халық мұрасына қатысты пікірлер қозғаушылар еңбегімен хабардар болған деген түйінге келеміз. Халық поэзиясына байланысты, қазақ өлеңдерінің негізгі бастауларының тұрмыс-салтқа қатыстылығы ғылымда мойындалған. Бұл орайда қазақ халық өлеңдерін кең көлемде зерттеуші Бекмұрат Уахатов халық өлеңдерін былайша классификациялауды ұсынған:

1. Еңбек-кәсіппен байланысты өлеңдер (аңшылық, төрт-түлік, наурыз).
2. Наным-сенім өлеңдері (бақсылар сарыны, арбау-байлау өлеңдері).
3. Әдет-ғұрыппен байланысты өлеңдер (балалар өлеңдері, үйлену салт өлеңдері, мұң-шер өлеңдері).
4. Лирикалық өлеңдер (қара өлең, тарихи өлеңдер).

Ғалымның жоғарыдағы жіктеулеріне дейін аталған А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, С.Сейфуллин, М.О.Әуезов, Л.Соболевтер жүйелеулері болса, бұдан кейін С.Қасқабасов, Б.Әбілқасымов, Ш.Ыбыраев, Г.Болатовалардың тұрмыс-салтқа қатысты өлеңдерді жанрлық жағынан жіктеулері ғылымда орын алған еді. Бұнымен қатар, кейінгі К.Матыжанов зерттеуінде «Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры» атты жаңа атау қалыптасып, онда әлпештеу фольклоры, үйлену ғұрып фольклоры, азалау фольклоры деп бөлініп, оған қандай өлең-жырлар жататындығы көрсетілді.

Қазақ фольклортану ғылымында тұрмыс-салт жырлары, әдет-ғұрып немесе отбасылық ғұрып поэзиясының түрлері біршама орнығып, жан-жақты ертелі-кеш зерттеліп жатқаны мәлім екендігін атап кеттік. Халық өлеңдері саласының ендігі бір маңыздысы лирикалық өлеңдер екені белгілі. Бұл тұрғыдан жоғарыдағы аталған ғалымдар пікірлері әр кез, әр шақта айтылып келді. Бұл мәселеде А.Сейдімбек, М.Тілеужанов зерттеулерінде назар аударылып, қара өлең табиғатына байланысты тексерулер жүргізілді. Жанрлық тұрғыдан тұжырымдар жасалды. Негізінен лирикалық өлеңдерді төмендегідей түрде жіктеу қажет екендігі назар аударарлық:

1. Қара өлең.
2. Ән өлең.
3. Тарихи өлең.
4. Хат өлең.

Еліміздің тәуелсіздік алуына байланысты мәдени өмірде сандаған оң өзгерістер болды. Соның ішінде ұлттың өшкені қайта оралып, мүлде тыйым салынған Кеңес дәуіріндегі тақырыптарды қайта қарауға мүмкіндік туды. Мәселен, қазақ фольклорындағы дінге қатысты мұралар, ұлттың рухы ретінде танылуға тиісті қазақтың тарихи жырлары жан-жақты тексеріле бастады. Бұл мақсатта қазақ тарихи жырларына қатысты З.Сейтжанұлы, Б.С.Рақымов, С.Сакенов, Г.Рымбаевалардың ғылыми зерттеулері лайықты бағаланды. Қазақтың лирикалық өлеңдері қатарынан орын алатын рухани құндылықтардың бірі – тарихи өлеңдер. Тарихи жырды зерттеуші ғалымдар бұл мәселеге шолу түрінде назар аударып, тарихи өлеңдердің тексерілуі қажет екендігіне байланысты орынды ескертулер жасап келді. Жанрлық ерекшелігіне қатысты ғылыми бағалы пікірлер айтыла бастады.

Қазақ ауыз әдебиетінің жанрлық түрлері туралы жан-жақты тоқталып, жанрлық классификациясын жасаған зиялылардың бірі Х.Досмұхамедұлы. Оның ауыз әдебиеті үлгілерін 46 түрге бөліп көрсеткені, фольклортану ғылымында бұл үлкен бастама болғандығы орынды бағалана басталғаны тәуелсіздігімізден кейін екендігі де талассыз. Халық ауыз әдебиетіне қатысты Х.Досмұхамедұлы ұсынған классификациясында тарихи өлең атауы тарихи жырларға қатысты қолданылған. Кезінде бұндай жағдай М.О.Әуезов, А.Байтұрсынов еңбектерінде де болғаны мәлім. Солай дей тұрсақ та, Х.Досмұхамедұлы классификациясында тұрмыс-салтқа қатысты өлеңдерді жіктеп келіп, мынадай халық өлеңдеріне тоқталған. «Патша және Қоқан үкіметіне қарсы және шенеуніктердің бассыздығына қарсы қоздырушы, намыстандырушы өлең» [2], — деп жүйелеп, ол өлеңдер бастауы «Зар заман толғаулардан» алатындығын бөліп көрсеткен. Бұндағы айтылып отырған

осы жіктеудің тарихи өлеңге байланыстылығын бүгінгі көзқарас тұрғысынан саралап, толық анықтауға болатыны да мәлім. Рас, халық поэзиясының тек пен түрін тұтастай саралау біздің міндетімізге жатпайды. Біздікі халық өлеңдері қатарына қазақтың тарихи өлеңдері енетінін ескере отырып, халық өлеңдеріне қатысты тексерулер мен халық поэзиясының тек пен түрлеріне жасалған классификациясынан тарихи өлеңдердің орын алғанын немесе орын алмау себептерін айқындау болатын. Егер шолу түрінде айтсақ, тарихи өлеңдер термині ХХ ғасырдың 70 жж. дейін тарихи жырлармен бірге қаралып келген. Жанрлық жағынан ара-жігін бұған дейін шағын көлемді өлеңдер мен көлемді эпикалық шығармалар делінетін жіктеулер орын алған деуге болады. Бұған дәлел келтірейік. 1926 ж. жарық көрген А.Байтұрсыновтың еңбегі ел тәуелсіздігі қарсаңында қайта басылды. Елінің ертеніне өлшеусіз үлес қосқан айтулы тұлға еңбегінде Ш.Уәлихановтан кейін тарихи жырға анықтама беріп, жанрға қатысты былай дейді: «Тарихи жыр деп тарихта бар мағлұм оқиғалар турасындағы өлеңмен шығарылған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанмен, қазақта болған оқиғалар қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттардың тарихында жазылған мағлұматтар бар. Халықтың өзінің естен кетпеген, қазақ басынан кешірген оқиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарған сөздер болса, солар тарихи жырлар болады. Мәселен: «Орақ-Мамай», «Абылай», «Кенесары-Наурызбай», «Ерназар», «Бекет» өлеңдері — тарихи жырлар болады» [3], — дей отырып, «1879–1880 жылы болған «Қоян» қысының жұты турасындағы шығарған өлең болушы еді. Сонда қыстың қалай болғанын, елдің қандай жұтағанын, қандай аштықтан азап тартқанын айтушы еді. Сол өлең осы күнге дейін сақталған болса, онда тарихи жыр болады. Жанкісі бидің зекетшілері турасындағы айтқан өлеңі қазақтың Қоқанға қараған шақтағы тарихына қатысы бар сөз болғандықтан, бұ да тарихи жыр тобына жатады», — дейді. Мұндағы «Орақ-Мамай», «Абылай», «Кенесары-Наурызбай», «Ерназар», «Бекет» жөніндегі дүниелердің бүгінгі таңда тарихи жырлар екендігі анықталған. Ал екінші — қоян жылы жұтына байланысты туған өлеңдер, тарихи өлеңдер. Үшінші — Жанкісі ақынның атынан айтылған фольклорлық дәстүр негізінде пайда болған тарихи өлеңнің бір парасы. Мұны ақын Қоқан ханы Битемірге айтқан. Ханның зекетшілерінің қаталдығы қарапайым елге қатты батып отырғанын, мәймөкелемей бірден аттарын атап, бетіне басады. Мысалы:

*Біздің елде Жүзбай бар,
Жүзбайдың жүрген жерінде,
Жылау менен ойбай бар.
Қаратамыр Дадан бар,
Еріп жүрген соңында,
Қырық отыздай адам бар [3].*

Бұл өлеңдерді А.Байтұрсынов та тарихи жырларға қосқан. Дәл осындай пікір М.О.Әуезовтің алғашқы құнды еңбегі, Кеңес дәуірінде тыйым салған «Әдебиет тарихында» да ұшырасады. Бағалы еңбекте «Тарихи өлеңдер» атты арнайы тарау беріліп, онда автор тарихи өлеңдер бастауына былайша шолу жасаған: «Нағыз тарихи өлеңдердің басталған кезеңі Абылай заманынан бері деп санасақ, қазірде Абылайдың өз жорығын баяндаған өлеңдер, онан соң Сырым қозғалысын айтатын өлеңдер біздің қолымызға тиген жоқ. Баспаға шыққан өлеңдер жоқ шығар деймін. Жалпы тарих өлеңдері, өз санына қарағанда, ескі батырлар өлеңінен аз болмауы керек» [4], — деп, онан кейін қолдағы бар Кенесары, Исатай, Бекет өлеңдері екендігіне тоқталады.

Сөйтіп келіп, аталған еңбегінде ғалым нақты жанрға байланысты мынадай пікір айтады: «Түр жағынан қарағанда, тарихи өлеңдер бұрынғы батырлар өлеңімен туысады. Мұнда да сондай елден асып туған ерлердің, ел қамы үшін аттанып, ел тілегін артынан ертіп қастасқан дұшпанға шабуыл жасаған жорықтары жырланады. Осы белгіні алып, одан соң, елдің өз бағалауынша, Кенесары, Исатайлар кім екенін еске алсақ, тарихи өлеңдерді ұлы батырлар әңгімесіне қоспасақ та кейінгі кіші батырлардың ретінде Қамбар, Алпамыстан кейін тіркеуіміз керек. Тарихи өлеңдердің қаһармандарына елдің өзі «Батыр» деп ат қойған», — дейді. Бұдан бірден ғалымның тарихи өлеңдер деп отырғаны тарихи жырлар екендігін түсінуге болады. Ал «Уақыт және әдебиет» атты еңбегінде М.О.Әуезов «тарихи өлең» терминінен басқа, тарихи жыр атауымен ауыстырған. «Қазақ эпосында батырлар жыры мен ғашықтық жырларға қоса тарихи жырлар да мол. Бұл жырлар ХVIII және ХIX ғасырларда әсіресе кең өрістен дамыған», — деп жазады. Демек, бұндай терминдерді қолданыс мәселесінде А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов еңбектерінде де тарихи жырларға қатысты ой-пікірлерде қолданылып келген. Басты себептер Кеңес дәуіріндегі идеологияға қатысты болуы тиіс. Себебі «тарихи жыр» туралы келелі пікір қозғау, ондағы тарихи тұлғалардың бейнесінің фольклорда алғаш жасалғанын айту қиынның қиыны болғаны мәлім.

Сондықтан «тарихи өлең» деген терминге жүгінуге тура келген. Өйткені орыс фольклорындағы «историческая песня» терминін қолдану саясат үшін және рухани мұраны жұрт назарына жеткізу үшін қажет болған деп түйіндеуге болатындай.

Тарихи өлеңдер мен тарихи жырлардың арасындағы айырмашылықтар Е.Ысмайылов еңбектерінде ерекшелене бастаған. Тарихи жырларды дәуірлерге бөле отырып, ғалым 1916 жылғы поэзияның өзгешелігі барын аңғарған арнайы мақала жазып, 1940 жылдары «1916 жыл» деген жинақ шығарады. Көтерілістердегі қайғы, мұң-шер өлеңдері пайда болғанын көрсеткен де Е.Ысмайылов болатын.

1916 жыл поэзиясына қатысты Б.Кенжебаев, Х.Ищанов, М.Жармұхамедов еңбектерінің жарық көрулері тарихи өлең мен тарихи жырлардың шығу тегі мен пайда болу заңдылығын ашуға ықпал еткендігін пайымдауға болады.

«Жанр тек типологиялық қана ұғым емес, ол – әрі тарихи ұғым, құбылыс, категория. Сондықтан жанрды зерттеу үшін оның қашан, қай дәуірде пайда болғанын анықтау аса маңызды. Өйтпеген жағдайда зерттеп отырған жанрдың басқа жанрлар арасындағы рөлі мен орнын, маңызын ашу. Сондай-ақ оның өзіндік қасиеттерін анықтау оңай емес» [5]. Шындығында өзіміз қарап отырған тарихи өлеңдердің нақтылы жанрлық ерекшелігін дәл тауып, дәлме-дәл айқындай алмады дегеннен гөрі, жоғарыдағы аталған А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, М.О.Әуезов, Е.Ысмайылов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов және тағы басқа ғалымдарға негізгі тұжырымдарын ашық айтуға мүмкіндік бермеді дегеніміз дұрыс тәрізді. Себебі сол дәуірде тарихи өлең мен тарихи жырдың шығу тегі, дамуы, қалыптасуы мен тұрақтануын түбегейлі дәлелдеп шығудың оңай емес екендігі мәлім болатын. Өйтпесе профессор Н.С.Смирнова: «Тек нағыз тарихи шығармаларға тән негізгі сипаттар тарихи өлеңдердің ең кішігірім түрлерінде ғана сақталған», — деп жазар ма еді. Ғалым еңбегінде көлемді эпикалық жырлардың барлығы мойындалып отырады. Солай десе де, тарихи өлең дегенді үлкенді және кішігірім деп жіктеуге жол береді. Керек десеніз Н.С.Смирнова тарихи жырларды «поздний героический эпос» («кенже эпос». — Е.Тұрсыновтың аудармасы бойынша) деп анықтама берген. Мұның бәрі фольклордың табиғатын терең түсінетін ғалымдар тұжырымдамасы. Ескертегін бір мәселе, осының бәрі, түптөркіні «империялық» саясатта, анықтай айтсақ, билігін жүргізіп тұрған «орыс фольклорына» қарайлаудан келіп туындағаны даусыз. Аты айтып тұрғандай, тарихи өлең мен тарихи жырлардағы тарихтың неге байланысты екендігі, қандай дәуірлердің сыр-сипаты мен елесі бар екендігі сол дәуірде партияның қырағылы арқылы бақыланып, айтылған бетте тосқауыл жасалып бақты. Оның дәлелді жауабын А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы еңбектерінің көзден тасалануы, айтулы М.О.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» кітабының табан астында туралып, қайта жарық көруге тыйым салынғандығы береді. Мұның соңы үркіту, рухани қазынаға үңілгісі келгендерді үнемі қадағалап отыруға алып келгендігі бүгін жан-жақты ашылып, шынайы бағасы беріліп жатқаны баршаға түсінікті.

Мәселен, орыс және еуропа фольклористикасына ерекше үніліп, қазақ фольклорының болмыс-бітімін сол тұрғыдан қарағандықтан, профессор Н.С.Смирнова тарихи өлеңнің дербес жанр екендігін айта отырып, қазақ фольклорында тарихи өлең жанры кеш туғанын, бұндай өлеңдер XIX ғасырда пайда болғандықтан, толыққанды түрге айналмаған деген түйінге тоқталған. Тарихи жыр мен тарихи өлеңдерге қатысты кейінгі еңбектерге назар аударсақ, мәселе басқаша болып шығады. Себебі тарихи өлеңдер еуропа халықтарында кенже қалған шығармалар, өйткені ондай өлеңдер мемлекеттің пайда болу кезеңінде туатын жанр деген концепция қалыптасқан. Ең басты мәселе, нақты ұстаным осылай болса, онда түркі халықтары дүниесіне үңілгенде күні кешегі Кеңес дәуірі түркі әлемі дүниесін жокқа шығарып, бір кезеңдегі түркі халықтары бірлестігінің болғанын мүлдем есепке алғызбай келді. Түркі бірлестігіне жататын көшпелі халықтарды «бұратана халықтар», «қырғыз-қайсақ», «жабайы халықтар» деп тұжырымдады. Кеңестік дәуірде «бұл сұрыптау» тарихтың тереңіне бойлатпай, берідегі ғасырлар шеңберімен «дұрыстауға» күш салынды. Мұны түрлі қаулы-қарарлар, партияның қырағылығына қатысты құжаттардың бүгінде бұлтартпай дәлелдей алатындығы белгілі жайт. Алысқа бармай-ақ елуінші жылдардағы қазақ эпосына байланысты дискуссиялар «халыққа жау», «зиянды» деген ұстанымдарынан бір танбады. 1953 жылғы Алматыда Қазақ ССР Ғылым академиясы Президиумының ұйымдастыруымен өткен қазақ эпосына қатысты дискуссияның қорытындысында «сұрыптау» және «дұрыстау» дегенге жауап беретіндігін көреміз. Міне, осындай қатерлі өткелдерден өтіп, ұрпақ санасына жетуде сандаған рухани мұраларымыз қиын-қыстау кезеңдерді бастан өткерді. Соның бірі – біз арнайы сөз етіп, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі арнайы тақырып етіп алып отырған тарихи өлеңдер.

Қазақ халқының басынан кешкен ірілі-ұсақты оқиғалар көптігі бүгінгі таңда жан-жақты бағасын ала бастады. Міне, соның нағыз шынайы көрінісі, халықтың түрлі оқиғаларға деген ашу-ыза, көңіл-күйі шағын тарихи өлеңдерде сәулесін қалдырған. Айтылу барысында тарихи өлеңдегі арман-тілек, мақсат-мүдде бірте-бірте өсіп-өркендеу арқылы көлемді эпикалық жырлар туғызуға ықпал еткен. Оның нақты сыр-сипатын ашып, поэтикалық болмыс-бітімін саралаудың ең бір күрделі тақырып бола алатындығын осыдан аңғаруға болады. Себебі шағын тарихи өлеңдегі түйін елдің тағдыр-талайы, бастан кешкен тар жол, тайғақ кешуі екені анық.

Сондықтан тарихи өлең табиғатын тану – қазақ халқының тарихын тану болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. — Алматы: Ғылым, 1974. — 288 б.
- 2 Досмұхамедұлы Х. Аламан / Құраст., алғы сөзін және түсінік жазғ. Ғ.Әнесов, А.Мектепов, Ш.Керімов. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 176 б.
- 3 Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / Құраст. Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. — Алматы: Жазушы, 1989. — 320 б.
- 4 Әуезов М. Әдебиет тарихы. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 275 б.
- 5 Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. — Алматы: Ғылым, 1984. — 272 б.

Ж.Б. Ахметжанова, Б.М. Айтбаева, Е. Барин

Изучение природы исторических песен — отражение истории народа

Исторические песни отражают события глобального масштаба: это времена войн, когда страна находится в опасности. В основе исторических песен — идея свободомыслия, независимости и защиты родной земли, отражение мечты народа. Отсюда и отличие исторических песен от исторических былин. Если в исторических былинах широко воспеваются героизм и отвага, описывается образ одного героя, то в исторических песнях отражены печаль и скорбь всего народа.

Zh.B. Ahmetzhanova, B.M. Aytbayeva, Ye. Barin

The study of the nature of historical songs — a reflection of people's stories

Historical songs completely open excitement, grief, grief of people during the certain epoch. Historical songs reflect events of times of wars when above the country has hung many threats and dangers. In a basis of historical songs freedom of people and the ground, its dream and a dream lay. From here and distinction of historical songs from historical jirs. If in historical jirs heroism and courage are widely sung, the image of one hero in historical songs the grief and grief of all people are reflected is given.

References

- 1 Uakhatov B. *Kazakh folk songs*, Almaty: Gylym, 1974, 288 p.
- 2 Dosmukhameduly Kh. *History of literature* / Compilers wrote the preface and interpretation: G.Anesov, A.Mektepov, Sh.Kerimov, Almaty: Ana tili, 1991, 176 p.
- 3 Baitursynov A. *Works: poems, translations, researches* / Compilers A.Sharipov, S.Dauitov, Almaty: Zhazushy, 1989, 320 p.
- 4 Auezov M. *History of literature*, Almaty: Ana tili, 1991, 275 p.
- 5 Kaskabasov S. *Kazakh folk prose*, Almaty: Gylym, 1984, 272 p.